

mena d'aparat crític. Només esporàdicament, i sobretot quan ho requereix l'exegesi del text, unes crides a l'interior del text grec envien el lector a peu de pàgina, on una lliçó, una esmena o una variant és comentada. Les tries, els encerts i els errors de Dolcetti són, doncs, els del seu predecessor (encara que, a voltes, alguns errors tipogràfics empitjoren el text d'aquest). Al meu entendre, per exemple, és discutible el criteri que segueix Fowler a l'hora d'editar els fragments de Ferecides transmesos per l'escoliaista d'Apol·loni de Rodos: el testimoni principal és el ms. *L*, però sovint s'escau que el ms. *P* se n'aparta per donar un text (no només variants escadusseres) alternant. A voltes Fowler opta per «construir» un tercer text, que no sabem si ha existit *mai* en la història de la seva transmissió, el qual no constitueix sinó una *conflation* dels mss. *L* i *P* (a propòsit d'aquesta operació, cf. M.L. West, *Textual Criticism and Editorial Technique*, 1973, p. 70: «in the case of a work that survives in more than one recension, [the editor]... must not conflate them into a hybrid version which never existed (though he may use one to correct copyists' errors in another)»). Vegeu, per exemple, el fr. 121 (= fr. 165 Dolcetti) on innecessàriament és integrat (ex *P*) εἶναι παῖδα després de

Καλύκης. O bé el fr. 15a (= fr. 58 Dolcetti), on és restituit εἶναι després d' ἄλλος. En canvi, l'autora s'aparta, sense motiu aparent, del criteri de Fowler i en el fr. 29 (= fr. 136) abraça la lliçó del ms. *L* (φυγεῖν en lloc de καταφυγεῖν Fowler ex *P*). O bé, igualment, en el fr. 108 (= fr. 127), on Fowler integrava (per què?) δέ, Dolcetti s'atén al text d'*L*.

Altres casos en què Dolcetti s'allunya de Fowler poden ser discutits. Per exemple, vegeu el fr. 34a (= 152 Dolcetti), on tant Jacoby com Fowler esmenen ἰέναι, l'autora s'acull a la lliçó dels manuscrits (jo crec que encertadament): ἰδεῖν. En el fr. 13b (= 48 Dolcetti), és acceptada la correcció de Lütke (beneïda per Jacoby però no per Fowler) ἐπὶ Ἀργείους. Jo crec preferible la lliçó dels mss., que, a més, és *difficilior*: ἐπὶ Καρχησίους. En fi, tot això són minúcies, és clar, però un troba a faltar un aparat crític, al qual el filòleg clàssic, per fatalitat, s'acaba remetent.

Les taules de concordances, els índexs, els glossaris (però només dels termes que apareixen en les *citazioni letterali*!), que completen el volum, fan del llibre un manual de còmoda lectura i de consulta inexcusable.

Jordi Pàmias

Universitat Autònoma de Barcelona

SIGNES CODOÑER, J. 2004.

Escritura y literatura en la Grecia arcaica.

Madrid: Akal (Akal Universitaria. Serie interdisciplinar). 391 p.

L'autor exposa, en les «Consideraciones generales» del capítol I (p. 10-16), la utilitat — més, la necessitat — de redefinir les relacions entre la literatura, en poesia i en prosa, de la Grècia arcaica i les condicions de composició, execució i transmissió. Qualsevol que hagin estat, en els primers estadis de composició i de transmissió de la poesia grega, les relacions entre oralitat i escriptura, les circumstàncies (origen, data, lloc, finalitat) de l'adopció del sistema gràfic alfabètic per a l'enregistrament de les

obres són, tant per a l'autor del llibre com per a nosaltres, un problema bàsic i inexcusable, per bé que no sempre exhaustivament soluble en tots els seus punts.

Així, el capítol II, «El alfabeto griego» (p. 17-65), proposa i analitza successivament les qüestions *qui?*, *on?*, *quan?*, *on?*, *per què?* sobre l'adaptació de les lletres semítiques al grec. Per a cada qüestió l'autor exposa, analitza i critica les teories proposades. Els grecs, proclius a cercar per a cada institució humana la figura d'un εὐρητής indivi-

dual i heroic, pensaren en l'època heroica i en figures individuals com Cadmos o Palamedes. Per a Signes, les coses són més complexes i la conclusió menys optimista. La multiformitat inicial dels sistemes gràfics, les vacil·lacions en l'adopció de signes per a la notació d'un mateix fonema grec ens allunyen de pensar en un individu genial i únic; fins i tot els adaptadors poden no haver estat grecs, sinó semites, concretament fenicis, habitants de poblacions costaneres on la relació entre ambdues poblacions era natural i habitual; això explicaria la coexistència, en alfabet arcaics, de dos signes, la *kappa* i la *qoppa*, mancada de sentit per a un grec, però que en semític són notacions de fonemes diversos.

Quant al lloc, potser el problema més debatut, han estat proposades àrees diferents: Creta, Rodos, Eubea, ben atractiva pels seus contactes amb el llevant, sobretot a través de la vila d'Al-Mina; a l'extrem oposat del Mediterrani, les Pitecuses, colonitzades des d'Eubea. Aspectes formals com les diferents solucions per a la representació de les sibilants i de les vocals duen a pensar en orígens diversos. Així, la formació de l'alfabet grec seria el resultat d'una confluència més que no pas d'una irradiació. Per a la data, l'extensió comprovada de l'escriptura alfabètica a la conca mediterrània poc després del 750 aC (cal recordar sobretot les inscripcions sobre ceràmica de Dípil i de les Pitecuses) i la trobada i l'anàlisi, a començament dels anys 90, de la breu inscripció d'Osteria de l'Ossa, en una localitat del Laci, duen a continuar pensant, ara amb més motius, en els volts del 800 aC.

Tota una altra cosa són les raons que dugueren a l'adopció de l'escriptura alfabètica. Enfront dels qui proposen causes úniques —enregistrament de la poesia èpica (B. Powell, J. Latacz entre altres), necessitats econòmiques i comunicatives, raons religioses (Robb)—, l'autor es declara realísticament escèptic i pensa que els motius poden haver estat tan diversos com ho són els punts originaris de l'adaptació, sense deixar de banda els valors «simbòlics» de

l'escriptura, ben testimoniats en cultures àgrafes en contacte amb societats alfabètiques. Quant a la manera i el mitjà de difusió, l'absència de sistemes educatius regulars duu a pensar en l'activitat d'«escribes» professionals.

La dialèctica entre oralitat i escriptura s'estudia, a través de les inscripcions de les diferents regions del món grec, en el capítol III, «Uso y difusión de la escritura en los siglos VII-VI» (p. 66-122). Les inscripcions de contingut legal sobre pedra només apareixen a partir del 650, més d'un segle després de l'adopció de l'alfabet. Tot i així, llur caràcter és heterogeni i llur distribució és dispersa; no podem parlar d'enregistrament escrit de codis legals: les Lleis de Gortina, una recopilació de decrets d'èpoques anteriors més que no pas un veritable codi legal, corresponen als anys 480-450, val a dir a començament del període clàssic. Els mateixos suports de les inscripcions legals, com ara els *àxones* solònics, de natura discutida, i majorment els murs de recintes sagrats no impliquen la facilitat de consulta a l'abast d'una població potencialment lectora, difícilment imaginable a l'època (testimonis dels segles V i IV revelen una majoria de població analfabeta), sinó més aviat una «funció simbòlica» i de consagració a les divinitats. No és pas l'escriptura, sinó la recitació pública el mitjà principal de proclamació i de difusió de les lleis, sovint amb el suport de la poesia i de la música, lligades a les figures de Taletas a Creta, de Carondas i de Soló a Atenes, les cançons dels quals eren encara presents als simposis de l'època clàssica. Com sigui, l'execució de les inscripcions legals és a càrrec d'escribes.

Fins i tot les esteles funeràries, la funció de les quals és fer tothora actual l'honor degut al difunt i executades per artesans alfabeticats i sovint prestigiosos, no s'adrecen necessàriament a la generalitat dels vianants, sinó més aviat a una minoria —tot i que més i més nombrosa segons que ens acostem als temps clàssics— capaç de «desxifrar» el contingut de la inscripció. Quant a les inscripcions sobre ceràmica, els darrers estu-

dis mostren la posició socialment i estàticament secundària de l'art dels terrissers respecte al treball dels metalls. La signatura dels ceramistes i decoradors de vasos precedint les formes verbals ἐποίησε i ἔγραψε poden obeir raons de prestigi, però també, molt probablement, a raons de mimetisme. En qualsevol cas, traçats maldestres i errors de grafia mostren sovint la inexpertesa dels artesans en l'ús de les tècniques d'escriptura. Finalment, entre els epígrafs de contingut econòmic, les marques de propietat i de terrisser, testimoniades des d'època ben antiga, són més aviat comparables a escriptures prealfabètiques, mentre que els documents comercials, entre ells les cartes sobre plom d'Òlbia, d'Empúries, de Pech Maho o les trobades a Corfú corresponen a final del segle VI i en tot cas demostren el coneixement de l'escriptura per part de grups socials molt concrets.

Tot un altre problema presenten els *grafitti* i altres inscripcions classificables com a privades, com ara les inscrites per mercenaris grecs sobre monuments egipcis pels volts del 50 aC, les *tabellae defixionis* i els *ostraca* datats a partir de començament del segle V. Si els exemples més antics semblen procedir de cercles aristocràtics, els posteriors comencen a testimoniar una extensió progressiva de l'ús de l'escriptura, especialment a Atenes, que ha fornit el major nombre de texts. Mentre que la imatge tòpica d'una Esparta mínimament alfabetitzada per raons institucionals, on l'escriptura estava encomanada a uns pocs, queda reforçada per la manca de testimonis d'època arcaica, Atenes se'n mostra com la capdavantera en un ús relativament extens de l'escriptura, gràcies sobretot a l'acció promotora de Pisístrat i dels seus fills, bo i desvetllant les suspicàcies de la classe aristocràtica. Amb tot, un bon grapat de testimonis literaris i arqueològics duu a concloure que l'ús del sistema era encara a l'abast de grups reduïts de ciutadans. Una segona etapa serà encetada per l'imperialisme atenès, que utilitzarà l'escriptura com a mitjà de domini sobre els estats súbdits.

Els tres primers capítols del llibre poden ser considerats un pròleg instrumental i obligatori del capítol IV, «Homero y la escritura» (p. 123-300), central en el propòsit de l'autor. Per al segle VIII, època de la «composició monumental» (segons la terminologia de G. Nagy), els poemes homèrics, l'enfrontament entre els partidaris de la composició oral i de la composició escrita és sovint, encara avui dia, irreductible, però bé que aquests darrers han d'encarar dificultats, es presenten en la redacció de llargs texts poètics, com són la *scriptio continua* (sovint en la forma *boustrophedon*), la manca de signes de puntuació i d'una ortografia establerta, la varietat d'alfabets epicòrics; la fretura de material escriptori apte, principalment el paper, la presència del qual a Grècia no sembla ser anterior a mitjan segle VII aC; i sobretot les condicions de recepció, com ara manca de centres de producció i de públic amb capacitat lectora. Per contra, la dicció formulària es revela prou adient per a la producció dels poemes homèrics. A favor de la composició escrita, hom pot al·legar l'estructura complexa dels poemes, les dificultats per concebre llur recitació completa com a part dels festivals ciutadans com les Panatenees: un cop eliminada la teoria analítica de la formació per agregació de poemes més breus, orals, cal pensar en recitacions parcials de l'*epos* a partir de texts escrits.

Tot un altre problema presenta la transmissió escrita dels poemes entre llur «composició monumental», abans del 700, i el segle VI, difícilment concebible en una societat essencialment àgrafa, mentre que la proposta d'un manuscrit «homèric» produït en el segle VIII i redescobert en el VI no és res més que una hipòtesi indemostrable i innecessària. Més interessant pareix la proposta d'un enregistrament de mà d'un aede o dictat per ell a un escriba: un «Oral dictated text», en el títol de l'article de R. Janko, una de les formulacions més recents i més ben estructurades, pot proveir-nos d'un estat oral i la fixació d'un text més o menys definitiu, per al qual Signes accepta la possibilitat

d'una col·laboració entre aede i copista (ben coneguda, afegim nosaltres, en l'enregistrament de la poesia oral eslava abans de Parry i de la seva escola), i proposa, plausiblement, la intervenció de diferents persones en la producció de la còpia, potser sota el «meccantge» de les autoritats.

En aquest punt s'escomet el problema de la datació de l'èpica, per a la qual estudis recents posen en qüestió la data tradicionalment acceptada. Per bé que de sempre hom ha tingut, expressament o tàcita, la idea dels poemes homèrics com els texts literaris més antics coneguts en llengua grega, estudis recents permeten, si més no, admetre la possibilitat d'una datació posterior. De fet, l'anàlisi del llenguatge de la *Iliada* i de l'*Odissea* revela, creiem nosaltres, un esforç constant, al llarg del temps, de fer compatibles llur venerable antiguitat, amb la conservació de fraseologia, de vocabulari i de formes gramaticals heretades (algunes, fins i tot, del II mil·lenni), d'una banda, i de l'altra, l'adaptació, conscient o automàtica, a les condicions lingüístiques i reals de diferents èpoques i àrees geogràfiques: els casos d'observança i de negligència del digamma en són l'exemple més conegut.

La societat que els poemes homèrics representen presenta elements igualment heterogenis: a més dels atribuïbles al segle VIII i fins i tot els heretats d'estrats encara més antics (temps micènics i submicènics), hom enregistra elements culturals pertanyents al segle VII. El procediment és ben conegut dels lectors de la poesia èpica tradicional: els recitadors conjuminen l'evocació de la societat heroica amb l'actualització, inevitable, del relat. Tot plegat suggereix una data tan recent com la primera meitat del segle VII. Quant als poemes cíclics, que alguns han volgut considerar contemporanis d'Homer o encara anteriors, sembla que van ser ordenats en època posterior, com a marc narratiu de la *Iliada* i l'*Odissea*.

La presència d'Homer en la poesia grega arcaica, lírica, elegíaca i iàmbrica, no suposa necessàriament una existència prèvia dels poemes en la forma que nosaltres coneixem:

la fraseologia i pot procedir d'un abast formulari comú, i el mateix es pot dir de l'evocació de temes, motius, escenes i personatges. Fins i tot decoracions vasculars de la segona meitat del segle VII i començament del VI suggereixen a vegades versions iliàdiques diferents de les del nostre text; només després de c. 550 les pintures ceràmiques remetent inequívocament a les nostres *Iliada* i *Odissea*. Les referències explícites a ambdós poemes i fins i tot a Homer pertanyen ja al segle V: Heraclit, Heròdot (inclòs el problema de l'atribució de certs poemes cíclics), potser fins i tot alguna citació de Píndar.

La «recensió» o «redacció pisistràtica», bàsica per a la datació dels texts homèrics, ha estat sovint negada per la manca de presència atenesa en els poemes, tret dels breus passatges que ja els antics consideraven interpolacions tardanes. Però l'*argumentum ex silentio* pot utilitzar-se en sentit contrari: l'absència d'herois atenesos s'explicaria per la política de Pisístrat, que el dugué a excloure l'aristocràcia, sobretot els teseides de les celebracions ciutadanes. Per contra, el mateix Pisístrat pot haver promogut, com a part de la seva propaganda, els papers de Nèstor, un dels fills més importants del qual es deia precisament Pisístrat, i d'Atena, la deessa protectora del tirà.

Els Pisistràtides, sobretot Hiparc, formaren al seu voltant un *salon littéraire* de poetes foranis i decisius per a la formació dels futurs ambients intel·lectuals d'Atenes. Si aquests poetes foren els portadors de l'alfabet joni, la tesi d'una còpia elaborada en el darrer terç del segle esdevé si més no molt probable. No cal dir, comentem nosaltres, que la tesi alternativa d'alguns autors antics, que atribueix les primeres còpies a legisladors vinculats a l'aristocràcia, com Soló i Licurg, sembla sorgida en ambients nobiliaris, adversaris de la tirania.

La mateixa política dels Pisistràtides que els dugué a enfrontar-se amb l'imperi persa al promontori Sigeu, a la regió de la Tròada, a mitjan segle VI, donaria raons per a la l'adopció d'uns poemes que feien remuntar a

un passat heroic panhel·lènic la lluita entre grecs i asiàtics.

Els capítol V, «La lírica arcaica» (p. 301-341), estudia els aspectes orals de la poesia no èpica, tot reconeixent les dificultats que es presenten, ultra la pèrdua de la música, per la nostra dependència, gairebé exclusiva, dels filòlegs alexandrins, responsables de la transmissió i de la classificació en gèneres. No cal tampoc oblidar els problemes d'atribució, ja que les convencions acadèmiques van sovint identificar amb poetes concrets uns gèneres que poden haver estat camp de treball de cercles poètics sencers, sense oblidar la difusió dels poemes en els àmbits simposiàcs, que sovint portava a la variació i a la recomposició: els poemes de la col·lecció teognídia són l'exemple més eloqüent. Afegim nosaltres el possible paral·lel de les cançons dels trobadors provençals de l'edat mitjana europea, sovint transmises en variants impossibles de conduir a un original únic i que s'expliquen per raons d'adopció i d'execució en ambients diversos.

El capítol VI, «Los orígenes de la prosa» (p. 342-357), comenta la producció de composicions escrites de continguts nous: filosofia, història, mitologia (ara sistematitzada i interpretada com a font de coneixement històric), tot i que l'ensenyament era majorment oral. Bo i admetent que la circulació de llibres degué ser en principi molt limita-

da, hi ha raons per a creure que a les acabades del segle VI existien volums d'extensió considerable, com històrics i geogràfics d'Hecateu de Milet. És la Jònia l'origen de la difusió de la prosa, la qual només a la segona meitat del segle VI assolirà la perfecció necessària per a ser considerada amb rang literari.

Un capítol de cloenda, el VII, «Sumario» (p. 357-365) dóna un resum utilíssim dels ambiciosos continguts del llibre.

La «Bibliografía» (p. 366-391) és àmpliament suggeridora i, que sapiguem, exhaustiva.

El llibre, apassionant per l'actualitat de la matèria tractada, mostra un perfecte coneixement dels problemes i de la bibliografia sobre l'estat de la qüestió. Escrit amb estil àgil i amb un apassionament que s'encomana al lector (responsable d'alguna microscòpica negligència formal que es rectificarà en una reimpressió posterior) és una eina de treball que no dubtem a qualificar d'indispensable per als estudiosos i per als simples lectors d'Homer i, en general, de la literatura grega arcaica; una obra que hem de desar a les nostres biblioteques al costat dels llibres recents de R. Janko, de M. West i de G. Nagy, als quals serveix d'introducció i alhora de contrast.

Francesc J. Cuartero Iborra

EURÍPIDES. 2002.

Hipòlit.

Introducció, traducció i notes de Joan Alberich Mariné.

Barcelona: Ed. La Magrana. Col·lecció «L'Esparver Clàssic», núm. 43. 95 p.

Vint-i-cinc anys després de l'edició pòstuma de les traduccions del tràgic que dugué a terme Carles Riba, la ja popular col·lecció catalana que dirigeixen Joan Carbonell i Bàrbara Matas incorpora aquest *Hipòlit*, factura del conegut professor i hel·lenista català Joan Alberich. La seva traducció esdevé, a més a més, la primera versió en prosa catalana d'aquesta tragèdia (atès que les versions

ribianes ho són en vers). L'experiència acumulada per Alberich amb la seva *Medea* (1994) i amb Homer (*Il·lada* en 1996 i *Odissea* en 1998) el converteixen en un referent obligat en el nostre àmbit cultural.

En la seva Introducció Alberich toca els aspectes més pertinents: l'entorn històric en què visqué Eurípidès (p. 5-12), l'obra del tràgic (p. 12-15), el significat i estructura de